

Emel KOÇ*

F. H. Bradley Metafiziği Üzerine

On the Metaphysics of F. H. Bradley

ÖZET

F.H.Bradley (1846-1924) İngiliz İdealistlerinin en ünlü, özgün ve felsefi açıdan en etkilisidir. O, XIX. yüzyılın en önemli İngiliz metafizikçisidir. Bradley metafiziği, Aristotelesçi bir biçimde, “ilk ilkelere ya da nihai doğruluklara ilişkin inceleme ya da evreni basit bir biçimde parça parça veya fragmentlerle değil, fakat her nasılsa bir bütün olarak kavrama çabası” olarak tanımlamıştır. Onun için evrene ilişkin böyle bir kavrayış saf görünüşe karşıt olarak gerçekliği bilme girişimi, görünüşler alanını tahkik etme ve onları bir gerçeklik ve değer sistemi içinde düzenleme ve fiziksel ve tinsel bir dünyanın mutlak bir ilkeyi çeşitli derecelerle nasıl gerçekleştirdiğini gösterme girişimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Metafizik, Monizm, İdealizm, Mutlak, Mutlak Prensip.

ABSTRACT

F.H.Bradley (1846-1924) was the most famous, original and philosophically influential of the British Idealists. He was the greatest British metaphysician of the nineteenth century. Bradley defined metaphysics, in the Aristotelian manner, as the study of first principles or ultimate truths or again the effort to comprehend the universe, not simply piecemeal or by fragments, but somehow as a whole. To him, such a comprehension of the universe became an attempt to know reality as against mere appearance, an attempt to survey the field of appearances and to arrange them in a system of reality and merit, and to show how the world, physical and spiritual, realises by various degrees the one absolute principle.

Keywords: Metaphysics, Monism, Idealism, Absolute, Absolute Principle.

Giriş

F.H.Bradley (1846-1924), kendi jenerasyonundaki İngiliz filozoflarının en dikkate değer olanı ve mutlak idealizmin en önemli temsilcilerinden biridir. İngiliz filozoflarının genelde metafizikten sakınan bir eğilim sergiledikleri yerde, Bradley pek çok konuda çarpıcı ve orijinal düşünceleri olan büyük bir metafizikçidir. Buna rağmen, günümüzde İngiliz idealistlerinin ve Bradley'nin isminin az anılmasının ya da eserlerinin kısmen ilgi çekmesinin sebebi, şüphesiz onların önemli filozoflar olmamaları değildir. Onların daha az ilgi görmelerinin, daha az okuyucu kitlelerinin olmasının başlıca iki sebebi vardır: Bunlardan ilki, felsefi kariyerlerine bir idealist olarak başlamakla birlikte, zaman içinde

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Felsefe Grubu Eğitimi Bölümü.

kendilerini İngiliz idealizminin “akıl yürütmelerini yıkmaya”¹ adayan G. E. Moore ve B. Russell’ın İngiliz idealizmine ve bu idealizmin en olgun görünümünü sergileyen Bradley felsefesine açtıkları savaşın, yeni-Hegelci idealizmin ve metafiziğin yerine mantıkcılığı getirmekle sınırlı kalmayıp, resmi düşünme biçimi olarak “analitik felsefenin yükselişi”² ile sonuçlanması ve bu durumun idealizmin adeta sonunu hazırlamasıdır. Diğerleri ise Bradley’nin ve diğer idealistlerin çağdaş felsefenin genel eğiliminden oldukça farklı bir felsefi dünyada yer alıyor izlenimi vermeleri, yani günümüz filozoflarının pek çoğunu kısmen ilgilendiren ya da hiç ilgilendirmeyen problemlerle meşgul olmalarıdır.

Sözü edilen sebeplerle, idealistlerin ve Bradley’nin düşünceleri zaman içinde ikinci planda kalıp bir ölçüde gölgelenmiş olsa da, altı çizilmesi gereken temel husus onların düşüncelerinin hafife alınamayacağı ve bilhassa Bradley’nin metafizik sistemiyle, XIX. yüzyıl idealizmi ile XX. yüzyıl analitik felsefe geleneği arasında sağlam bir köprü oluşturan önemli bir filozof olduğudur. Onun düşünceleri bir yandan İngiliz empirizmi ve yararcılığına karşı geç XIX. yüzyılda İngiltere’deki reaksiyoner tavrın doruk noktasını oluştururken, diğer yandan büyük Alman düşünürleri Kant ve özellikle de Hegel’e dönüş olarak nitelendirilebilir.

Bradley, ilk yapıtı olan *Kritik Tarihin Önkabulleri*’ni (The Presupposition on Critical History) 1874 yılında, *Ahlâk İncelemeleri*’ni (Ethical Studies) 1876’da ve *Mantığın İlkeleri*’ni (The Principles of Logic) ise 1883 yılında yayımlar.

Zaman içinde mantık alanındaki düşüncelerini daha verimli hale getirmek ve metafizikle tamamlamak isteyen Bradley 1893 yılında alt başlığı “*Metafizik Bir Deneme*” adını taşıyan “*Görünüş ve Gerçeklik*” adlı yapıtını yayımlar. Adı geçen yapıt geleneksel tarzdaki metafiziğin son örneği olarak kabul edilmesinin yanı sıra, Batıda plüralist bir metafiziğe yönelik en yoğun kritikleri içeren bir çalışma olması açısından da önemlidir.

Bu çalışma, yukarıda sözü edilen sebeplerle zaman içinde etkisini yitiren Bradley’nin XXI. yüzyıl düşünürleri için yeniden bir araştırma ve keşif alanı olması gerektiği düşüncesinden hareketle, onun metafizik sisteminin, genel özelliklerini serimlemeyi amaçlamaktadır.

1- Bradley’e Göre Metafizik

Metafiziğin, felsefi disiplinlerden en ilgi çekicisi olduğu kadar, tartışmaya en açık olanı da olduğu söylenebilir. Metafiziğin babası kadim Yunan düşünürü Parmenides (MÖ515-MÖ460) olarak bilinse de, felsefenin varlığı, varlığın ilk ilkelerini ve nedenlerini konu alan temel disiplini olan metafizik, ona “İlk Felsefe” adını veren Aristoteles ile birlikte müstakil bir felsefe disiplini haline gelmiştir.

Aristoteles’in “İlk Felsefe” (prote philosophia) adını verdiği “Bütün varolanlar için ortak ilkeleri” araştıran yapıtı, sonradan Aristoteles’in yapıtlarını bir araya toplarken Rodoslu Andronikos tarafından doğa bilimlerine ilişkin çalışmalarından yani “Fizik” (physika) ten sonraya konulduğu için bu yapıt “fizikten sonra” “fizikten öte” anlamına gelen “Meta ta physika” (fizik ötesi) adını almıştır. İlk olarak “Yeni Platoncular” ise

¹ Roger Scruton, *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*, (çev. U. Özmakas-Ü. H. Yolsal), Dipnot Yayınları, Ankara 2015, s. 290.

² Stephen Trombley, *Modern Dünyaya Yön Veren 50 Düşünür*, (çev. G.Gülbey), Kolektif Kitap, İstanbul 2013, s. 119.

rastlantıyla verilen bu adın içerik bakımından “Doğayı aşan” anlamına dikkat çekmişlerdir³.

Bu suretle kavram ilk kez M.Ö. I. yüzyılda Rodoslu Andronikos tarafından kullanılmış olup, metafizik kavramına Aristoteles’te rastlanmamaktadır. O, varlığın bilimini belirtmek üzere, aralarında ayırım yapmaksızın, “bilgelik” (sophia), “felsefe” (philosophia), “ilk felsefe” (prote philosophia), “teoloji” (theologia) deyimlerini kullanmıştır⁴. Ancak Aristoteles’ten sonra metafizik terimi Aristoteles’in “ilk felsefe” adını verdiği köklü nedenler araştırmasına karşılık gelmek üzere kullanılır hale gelmiştir. Varlığın nihai temelleri, ilk ilkeleri, özü ve anlamı üzerine düşünceler içeren metafizik, düşünce tarihinin farklı dönemlerinde farklı anlamlar kazanmıştır.

Metafizik konusundaki düşüncelerini *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserinde serimleyen Bradley, bir yandan metafiziğin geniş kapsamlı, genel ve nihai doğasına duyduğu ilgiyle Descartes, Leibniz ve Kant gibi düşünürleri anımsatmış, diğer yandan Aristoteles’i çağrıştıran bir biçimde özdeşlik, farklılık, birlik ve çokluk gibi problemler yardımıyla ilerlemeye çalışmıştır. Bu eğilimlerin etkisiyle o, metafiziği Aristotelesçi bir biçimde “ilk ilkelere ya da nihai doğruluklara ilişkin inceleme ya da evreni basit bir biçimde parça parça veya fragmentlerle değil, fakat her nasılsa bir bütün olarak kavrama çabası”⁵ olarak tanımlamıştır.

Bradley’e göre evrene ilişkin böyle bir kavrayış, salt görünüşe karşıt bir şey olarak “gerçekliği bilme girişimi”⁶; görünüşler alanını tahkik etme, onların her birini mükemmel bir “tekillik” düşüncesi ile ölçme ve onları bir gerçeklik ve değer sistemi içerisinde düzenleme⁷; fiziksel ve ruhsal dünyanın mutlak bir ilkeyi çeşitli evrelerle ve derecelerle ne ölçüde gerçekleştirdiğini gösterme⁸ girişimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bradley adı geçen eserin bir başka yerinde ise metafizikten, ilk ilkelere ilişkin septik bir araştırma olarak da söz etmektedir⁹. Bradley’nin metafizik tanımlarında ilk bakışta “ilk ilkelere ilişkin septik bir inceleme”, “evreni bir bütün olarak kavrama çabası” ve “görünüşe karşı gerçekliği bilme girişimi” gibi vurgular dikkat çekmektedir.

Bradley, İngiliz felsefesinin temel ihtiyacının ilk ilkelere ilişkin septik bir araştırma olduğunu, ancak bu ihtiyacı yeterli derecede karşılayabilen herhangi bir çalışmadan haberdar olmadığını açıkça dile getirir¹⁰. Bradley’nin *Görünüş ve Gerçeklik* adlı temel eserinde ilk ilkelere ilişkin yoğun bir “septik tavır” alışı ön plana çıktığı düşünülecek olursa, onun felsefesinin bu gereksinimi bir ölçüde karşıladığını söyleyebilmek mümkündür.

Şüphesiz Bradley’nin yönteminin en dikkate değer yönlerinden biri sorgulama yeteneğini sürekli canlı tutan “felsefi septisizmi”dir. O, felsefi septisizmi, ortak-duyu septisizminden ayırarak, ortak-duyu septisizminin amaçtan ve tamlıktan yoksun olup,

³ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 79.

⁴ Aristoteles, *Metafizik*, (çev. A. Arslan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1985, s. 9.

⁵ Francis Herbert Bradley, *Appearance and Reality*, Oxford University Press, London 1897, s. 1, 398.

⁶ a.g.e., s. 1.

⁷ a.g.e., s. 403, 433.

⁸ a.g.e., s. 318.

⁹ a.g.e., s. 524.

¹⁰ a.g.e., s. xii.

dogmatik bir tavır sergilediği yerde, felsefi septisizmin son derece ciddi ve bilinçli bir yaklaşım tarzı sergilediğini ve doğal olarak filozofa da önemli sorumluluklar yüklediğini ifade eder.

Bradley, septisizmle belli prensip ya da öğretilerden şüphe etmeyi ya da onlara inanmamayı değil, tüm önyargıların farkında olma ve tüm önyargılardan şüphe etme girişimini anlar¹¹. Dogmatik bireycilikten ve salt polemikten bizi kurtarabilecek tek yolun felsefi septisizm olduğunu düşünen Bradley'e göre, böyle bir septisizm yalnızca emek ve eğitimin sonucudur.

Bu suretle her türlü önyargılı yaklaşıma karşı septik tavır alışını korumaya özen gösteren Bradley, *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserinin özel bir anlam dâhilinde, yani olumsuz sözcüğü "aktif bir sorgulama"¹² ve kritik etme tavrını içerdiği sürece "olumsuz bir yapıt" olarak bile değerlendirilebileceğine dikkat çeker.

Gerçekten de Bradley'nin yoğun kritiklerle yol alan *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserine ilişkin farklı düşünürlerin yorumlarına bakıldığında öncelikle onun "septik tavır" alışının altının bir biçimde çizildiği görülür: Wollheim'a göre, Bradley'nin düşüncesi, başından sonuna kadar ilham kaynağı bakımından kritik olup, bir dizi inkârlar (denials), olumsuzlamalar (negations), reddetmeler (rejections) üzerine inşa edilmiştir¹³. Ward'a göre ise *Görünüş ve Gerçeklik* epistemolojik bakımdan septik olmasına karşın, ontolojik bakımdan mistik bir eğilim sergiler¹⁴. Rashdall ise Bradley'nin öncüllerinde çok septik, sonuçlarında ise çok daha fazlasıyla dogmatik olduğunu düşünür¹⁵.

Bradley'nin felsefi septisizmine ve dolayısıyla olumsuzlamalarına vurgu yapan bu yorumlardan hareketle, onun metafiziğinin herhangi bir asli görüş ya da değer kriterine dayanmadığı gibi bir sonuca ulaşmak yanıltıcıdır. Zira Bradley'e göre, doğruluk ya da gerçekliğin temel bir yönü hakkında emin olmamak imkânsızdır; bu sebeple radikal bir şüpheden söz edilemez. Dolayısıyla her olumsuzlamanın bir temeli vardır ve "bu temel, olumludur."¹⁶

Bu durumu Bradley'nin *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserinde bizzat görebilme imkânı vardır. Adı geçen eserin ilk kitabı olan *Görünüş*, bir dizi reddiyeler ve olumsuzlamalar üzerine inşa edilmiştir ve doğası gereği çelişkileri olan fenomenal dünyanın septik ve yıkıcı bir kritiğidir. Burada septik bir tavırla tutarsızlıklar bir biçimde ortaya konulduktan sonra, *Gerçeklik* olarak adlandırılan ikinci kitapta fenomenlerin çelişkilerinin diyalektik süreçte bir biçimde uzlaştırılması gerektiği düşüncesi esas alınır. İlk kitabın yapısal tamamlayıcısı pozisyonundaki ikinci kitap "Mutlak Gerçeklik" üzerinedir.

Bradley metafiziğinin ilk ve en temel düşüncesi "Gerçekliğin Bir Olduğu" düşüncesidir. Metafiziğini "çokluk ve birliğin ilişkisini anlama problemi" üzerine inşa eden Bradley, söz konusu eserinde plüralist bir metafiziğe karşı, o zamana değin Batıda yayımlanmış olan en kapsamlı kritiği sunarak, "monist" dünya görüşüne plüralistlerle yaptığı hesaplaşmalar doğrultusunda dolambaçlı ve kritik bir yoldan ulaşır.

¹¹ Francis Herbert Bradley, *Appearance and Reality*, Elibron Classics, London 2005, s. xii.

¹² *a.g.e.*, s. xii.

¹³ Richard Wollheim, *F.H. Bradley*, Harmondsworth, Pelican Books, London 1959, s. 17.

¹⁴ James Ward, "Bradley's Doctrine of Experience", *Mind*, XXXIV, 1925, s. 34.

¹⁵ Hastings Rashdall, "The Metaphysic of Mr. F. H. Bradley", *Proc. British Academy*, V, 1912, s. 453.

¹⁶ Francis Herbert Bradley, *The Principle of Logic*, Oxford University Press, London 1922, s. 117.

Evrenin “birlikli” ve bir “bütün” olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Bradley’nin “Gerçekliğin Birliği” konusundaki düşünceleri doğrudan doğruya bağıntı (relation)lara ilişkin kritiğiyle ilintilidir. Bradley, “Gerçekliği bölme konusundaki zihinsel girişimlerimizin bizi çelişkilere götüreceğini”¹⁷ düşünür. Zira “çokluk” ya da “çeşitliliğin” olması durumunda onlar arasında bir bağıntının/ilişkinin olması gerektiğini, bağıntının/ilişkinin ise “çelişik” bir yapıya sahip olduğunu ifade eden Bradley, kendi “monist” öğretisini plüralist bir metafiziğin imkânsızlığını göstermek suretiyle biçimlendirmiştir.

1-1-Metafizik Araştırmanın Ruhü

Bradley, metafizik konusunda araştırma yapmanın bazı gereklilikleri ya da incelikleri bulunduğunu düşünerek, *Görünüş ve Gerçeklik* adlı yapının takdiminde bunlara, şu sözleriyle, bir biçimde vurgu yapar: Metafizik alanında yazarın, metafiziğe karşı büyük bir ilgisi olmalıdır. Diğerlerinden daha fazla “ruh dinginliğini” gerektiren bu konuya angaje olduğunda kişi kendi alanının tartışmalarına başlamadan önce dahi, kendisini bir tür mücadele içinde bulur. Kendi çalışmasına yönelik düşmanca önyargılarla karşılaşır ve kendisinininkine karşıt görünen bu önyargılara meyiletme çekici olabilir. Benim takdim yoluyla söyleyeceğim sözler genelde metafiziğe karşı peşin hükümler üzerindedir. Biz metafizikle, saf görünüşe karşıt olarak gerçekliği bilme girişimi ya da ilk ilkelere ya da nihai doğruluklara ilişkin inceleme, ya da evreni, basit bir biçimde parça parça veya fragmentlerle değil, fakat her nasılsa bir bütün olarak kavrama çabasını anlamakta uzlaşabiliriz. Böyle bir uğraşı, çok sayıda itiraz ile karşılaşacaktır. Böyle bir uğraşının elde etmeyi arzuladığı bilginin tamamen imkânsız olduğu; ya da bir ölçüde imkân dâhilinde olsa bile, yine de pratikte yetersiz olduğu;...biçiminde itirazlar işitilecektir. Ben bu argümanlar hakkında birkaç şey söyleyeceğim¹⁸.

Bradley’nin bu ifadelerinden onun, “metafizik araştırmaya ilişkin” gerekliliklerden ilkinin, metafizikle ilgilenen kişinin metafiziğe ciddi anlamda bir ilgisinin olması gerektiği, biçiminde belirlediği görülmektedir. Bradley’e göre, metafizik alanda adamakıllı bir araştırma yapmak “muhtemelen bir ya da iki yıla sığacak bir iş olmadığı gibi” kendini ona tümüyle vermedikçe, böylesine bir konuda hiç bir şey yapılamaz. Dolayısıyla “ruh dinginliğini gerektiren” bir alan olan metafiziğe, metafizikçinin tüm samimiyetiyle gönlünü vermesi gerekir. Bu durumu Bradley *Doğruluk ve Gerçeklik Üzerine Denemeler* (Essays on Truth and Reality) adlı eserinde, “Ruhlar hiç bir yerde kan almadıkça konuşmazlar ve metafiziğin hayaletleri kendilerinin yerine geçirilebilecek hiçbir şeyi kabul etmezler. Onlar kendilerini sadece yaşamlarını kurdukları kurbanlarına gösterirler ve gölgelerle konuşmak için onun kendisinin de bir ruh haline gelmesi gerekir.”¹⁹ ifadeleriyle dile getirir.

Bradley’e göre metafizik, diğerlerinden daha fazla “ruh dinginliği” gerektiren bir alandır. “Ruh dinginliği” ifadesi Bradley’nin, metafizik ile metafiziğin ahlaki-duygusal gerekleri arasındaki ilişkiyi onayladığını, insan açısından teoriyi pratikten kopartmadığını gösterir. O, ruh dinginliğinin, evreni bir bütün olarak kavramayı isteyen herhangi biri için gerekli olduğunu ileri sürer.

¹⁷ Jeff Speaks; “Bradley’s Monist Idealism”. https://www3.nd.edu/~jspeaks/courses/2007-8/43904/_H_AN_DOUBTS/bradley-appearance-reality.pdf, 2007. s. 1.

¹⁸ Francis Herbert Bradley, *Appearance and Reality*, London 2005, s. 1.

¹⁹ Francis Herbert Bradley, *Essays on Truth and Reality*, Oxford University Press, London 1914, s. 14.

Metafizik bilgi söz konusu olduğunda Bradley, metafizik bilgisini arama arzusunun insan doğasının içgüdüsel bir parçası olduğunu ileri süren Kant gibi, evren hakkında düşünmekten kaçınmanın mümkün olmadığını düşünür. O, insanların bir kısmının, şeylerin tümünü bilinçsiz ya da bilinçli bir biçimde bir “Bütün” halinde kavramaya çalışmalarının yanı sıra, ortalama bir insanın bile çeşitli sebeplerle evren hakkında düşünme gereğini hissettiğini belirtir.

Çoğumuzun şu ya da bu biçimde metafizikle ilintili problemler üzerine düşünmeye eğilimimiz olsa da, şüphesiz işin uzmanlarının çalışmaları da göz önünde bulundurulduğunda asıl mesele, metafizik alanda tatminkâr bir bilginin elde edilemeyeceği meselesinde düğümlenir. Bu konu tartışmalara açık olsa da, Bradley metafizik bilginin tamamıyla imkânsız olduğunu tanıtlamaya çalışan bir kişinin, aslında herhangi bir cevap hakkının olmadığını düşünür. Bradley’e göre, Gerçekliğin, bilgimizin kendisine ulaşamayacağı türden olduğunu ifade etmek, bir gerçekliği bilme iddiasıdır; bilgimizin “görünüş”ü aşmayı başaramayan bir türden olduğu konusunda ısrar etmek ise bizzat “aşkınlığı” gerektirir. Zira “ötedeki”ne ilişkin hiç bir fikrimiz yoksa, başarısızlık ya da başarı hakkında nasıl konuştuğumuz anlaşılabilir²⁰.

Bu durumda Bradley, “metafizik bilginin imkânsız olduğunu” iddia eden birinin, hakikatte metafizik bir önerme ileri sürdüğünü ifade ederek, ondan “kardeş metafizikçi” olarak söz eder. Kardeş metafizikçi, metafizik bilginin imkânsızlığı konusunda ısrar ederken, gerçek bilgiye dair “tümel” (universal) bir iddiada bulunur ve böyle bir yargı için tümel-metafizik- bir kriteri olmak zorundadır. O, Bradley’e göre, her ne kadar metafizik bir bilgiyi reddetse de, metafizik incelemenin hizmetindedir.

Bradley metafizik bilgi konusunda büyük bir tevazu göstererek, bu alanda tamamıyla tatmin edici bir bilginin olacağını zannemediğini, kendi beklentilerinin ise son derece kısmi bir tatmin elde etmek yolunda olduğunu ifade eder. Ancak bir hususun altını çizmeden geçemez: “Her ne kadar ben, kavrayışımızın keyif kaçırıcı bir biçimde eksik ve yetersiz olduğu konusunda emin olsam da, belli ve gerçek olan Mutlak’a ilişkin bir bilgiye sahip olduğumuza inanmakta cesurum. Fakat ben, eksik ve yetersiz olduğundan dolayı bu bilginin değersiz olduğu sonucuna kesinlikle katılmıyorum. Ve öneriyorum ki, bu konuda itiraz eden kişi, gözlerini açmalı ve insan doğasını mütalaa etmelidir.”²¹ Bradley’nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, insani kavrayışımızın eksiklikleri sebebiyle metafizik alandaki bilgimizin eksikliği ya da yetersizliği, bu bilginin değersizliği anlamına gelmemekte, aksine insana “kendi üzerine düşünme” ve imkân ve sınırlarını bir kez daha gözden geçirebilme yolunu açmaktadır.

Bradley, metafizik incelemenin tatminkâr bir sonuç vermeyeceği görüşü, bazı çevrelerce hâkim olsa bile, yine de metafizik araştırmanın yapılması gerektiğine dikkat çeker. Zira “bizi dogmatik inançlara karşı koruyabilecek olan başka bir yol yoktur.”²² diyen Bradley, bu türden inançları tümüyle mahkûm etmediğini, ancak onların çok ciddiye alınması durumunda doğamızda bazı hasarlara yol açacağını, ama onların “ilk ilkeler” üzerine samimiyetle düşünen bir zihinde ayakta kalamayacaklarını ifade eder.

²⁰ Bradley, *Appearance and Reality*, 2005, s. 2.

²¹ *a.g.e.*, s. 3.

²² *a.g.e.*, s. 5.

Bradley'nin metafizik araştırmanın gerekliliği konusunda, bizzat kendisiyle ilgili olduğunu ifade ettiği, daha öte bir sebep de vardır. O, hepimizin az ya da çok, alışılmış olgular alanının ötesine ilgi duyduğumuzu, bu ilginin ve "daha ötede" olanı keşfetme arzusunun kişiyi Tanrı'ya yönlendirdiğini düşünür. Bradley'e göre, "Belirli kişilerle birlikte, evreni anlama yolundaki zihinsel çaba, bu suretle Tanrı'yı tecrübe etmenin temel bir yoludur. Muhtemelen bunu hissetmeyen kişi, metafiziği ne denli farklı bir biçimde tanımlamış olursa olsun, metafiziğe çok fazla itina etmez."²³ Her nerede bu arzu güçlü bir biçimde hissedilirse, metafizik kendisini haklı kılmış demektir.

Bu durumda Bradley'e göre, kişinin ne istediğini bilmesi ve onu elde edebileceği konusunda hiç şüphe duymaması zor bir teslimiyet olsa da, bu, bazı kişiler açısından "ilk ilkeler" konusunda inceleme yapmanın, yani metafizik araştırmanın temel sebebidir.

Bradley temel eserinin takdimine bir uyarıda bulunarak son verir. O, metafizikçiyi, avamın ortak olarak sahip olduğu şeyden daha yüksek bir şeyi araştıran kişi olarak ele aldığı izlenimi verebileceğini, ancak böyle bir düşüncenin pek müessif bir yanılgıya dayandığını ifade eder. Bu yanılgı, saf zihnin, doğamızın en yüksek yönü olduğu ve daha yüksek konular üzerine yapılan zihinsel çalışmanın bu sebeple daha yüksek bir çalışma olduğu esasına dayanır. Bradley, bazı insanların yaşamlarının, diğerlerinininkine oranla "İlahi" olanla daha meşgul olabileceğini ya da bazı kişilerin diğerlerine oranla, "İlahi" olanı daha keskin bir bilinçle kavrayabileceğini belirtmekle birlikte, bir hususun altını çizer: "Hiç bir çağrı ya da araştırma yoktur ki, o Tanrı'ya götüren "özel" bir yol olsun"²⁴. Herhangi bir çağrının ya da herhangi bir araştırmanın Tanrı'ya götüren özel bir yol olabileceğini kabul etmeyen Bradley'e göre, elbette nihai doğruluklar üzerine spekülasyon tarzı, açık ve düşünceye uygun olsa da, diğerlerine göre daha üstün değildir.

2- Bradley'nin Metafizik Kriteri

Bradley, düşünmenin ve kritik edebilmenin belli bir kriterin kabul edilmesini gerektirdiğini ve söz konusu kriterin her durumda gerçekliğin karakterine ilişkin bir kabul olduğunu²⁵ belirterek, bu düşünceleri doğrultusunda, çalışmalarına spesifik bir kabulle başlama ihtiyacı duymuş, metafizik araştırmasında geçerliliğinden emin olduğu temel bir kriteri kullanmıştır.

Bradley metafiziğinin temel kriteri "kendi kendisiyle tutarlılık"(self consistency) ya da "iç-tutarlılık" kriteridir. Bu kriterin tersini Bradley, "kendi kendisiyle çelişik olan gerçek olmayıp, yalnızca görünüş olabilir" biçiminde ifade eder. Yapıtlarında metafizik kriterin geçerliliğini her fırsatta vurgulamaya çalışan Bradley, dikkatlerimizi "teorik olarak uyumlu olma", "kendi kendisiyle ideal tutarlılık", "kendini tamamlama" gibi ifadelere çekmiştir.

Peki niçin Bradley'nin metafizik kriteri tutarlılıktır? Bradley'e göre "metafizik pür teori olduğu için ve teori de doğası gereği zihin tarafından oluşturulması gerektiği için, burada tatmin edilmesi gereken yalnızca zihindir."²⁶ Kriterin asli değeri, "zihni tatmin ediyor"²⁷ olmasından kaynaklanır. Başka bir deyişle, metafizik kriterin vurguladığı

²³ a.g.e., s. 5-6.

²⁴ a.g.e., s. 7.

²⁵ a.g.e., s. 135, 454.

²⁶ a.g.e., s. 136.

²⁷ a.g.e., s. 491, 509.

kesinlik istencin değil, doğrudan doğruya zihnin tatmini ile ilgili olduğu için “tutarlılığın geçerliliği” sorgulanamaz. Kriterin sonuçlarından şüphe etmek, mantıksal olarak imkânsızdır. Bradley “tutarlılık” kriterinin metafizik araştırmada temel olduğunu “Mutlak ya da Nihai Gerçeklik, kendi kendisiyle çelişmeyen bir biçimdedir.” ifadeleriyle defaatle tekrarlamıştır.

Bu suretle Bradley metafizik kriteri olan “tutarlılık kriterini” kullanarak zihnin ne ölçüde tatmin olduğunu anlamaya çalıştığında, fenomenal dünyanın “bağıntısal” ve dolayısıyla “çelişik” bir yapı sergileyip, “görünüş” olmaktan öteye geçemediğini, dolayısıyla birincil ve ikincil niteliklerin, bağıntı ve niteliğin, mekân ve zamanın, hareket ve değişimin, nedenselliğin ve daha pek çok şeyin kendi kendileriyle tutarsız olduklarını bulgulama imkânı bulmuştur. Bu durumda fenomenal olanda, yani bağıntısal olanda/çelişik olanda ısrarla duraksamayı arzulamadıkça Bradley, diğer bir seçeneğimizin olduğunu düşünmüştür. Bu suretle o, “tutarlılık” kriterini kullanmak suretiyle “varolan her şeyi kuşatan” yani, sonlu olan tüm görünüşleri içeren, her şeyi içermesi sebebiyle herhangi bir dış belirlemeye imkân vermeyen, kendisiyle tutarlı olan, bağıntı-üstü bir Nihai Gerçeklik olarak “Mutlak” düşüncesine ulaşmıştır.

Bradley bir metafizikçi olarak incelemelerinde-metafizik pür teori olduğu ve teori de zihin tarafından oluşturulması gerektiği için-tercihini öncelikle teoriden yana kullanıp, teorik standardın kesinlikle mutlak olması gerektiğini ifade ederken, zihinlerimize “Tecrübemizin pratik olan ve metafizik kritere tam olarak uymayan yönleri ne olacaktır?” “Bradley, onları “salt tutarlılık” adına göz ardı mı edecektir?” gibi sorular takılabilmesine de imkân hazırlamıştır.

Fakat Bradley’nin bu konuda tavrı gayet nettir. O, teorik standardın yalnızca teori içinde, yani yalnızca metafizik bakımdan mutlak olarak görüldüğünü belirterek, “teorik olan niçin pratik olana göre üstün olma durumundadır?” sorusunu sorar ve yanıtlar: “Ben bunun böyle olduğunu asla söylemedim. Sadece burada, metafizik dâhilinde, teorik olarak hareket ettiğimiz şekilde cevap vermeme izin verilmelidir. (Özel bir alanda) özel bir biçimde ilgileniyoruz (araştırma yapıyoruz) ve bu sebeple özel koşullara bağlıyız; ve teori içindeki teorik standart kesinlikle mutlak olmalıdır.”²⁸

Ancak öte yandan Bradley, teori alanında zihnin tam tatminine vurgu yapsa da, doğamızın diğer yönleri tatmin edilmeden kalırsa, saf zihnin kendi halinden tamamen memnun olup olamayacağını²⁹ sorgular. Bu suretle o, varolan her şeyi anlama ve Bütüne ulaşma arzusuyla, tecrübemizin, başlangıç aşamasında tamamıyla teoriden uzak olan ahlaki, dini v.b. pratik yönlerini de göz ardı etmeyerek, onları Mutlak’ın her şeyi kuşatan zenginliği ve ahengi içerisinde değerlendirir. Dolayısıyla Bradley felsefesinde Mutlak olanın tutarlılığına ilişkin formel standart, nihai noktada “her şeyi kuşatma”, “sistemli olma”, “bir Bütün oluşturma”dan bağımsız olarak düşünülemez.

Başka bir deyişle, tutarlılık kriteri başlangıçta yalnızca formel bir düşünce olarak ortaya çıkıyor görünümü verse de, arananın yalnızca formla ilintili bir tutarlılık olmayıp, içerik bakımından tutarlılığı ve uyumu da beraberinde getirdiği ve kapsamlılıktan bağımsız ele alınmadığı anlaşılabilir durumundadır.

²⁸ a.g.e., s. 135.

²⁹ a.g.e., s. 137.

3- Görünüş'e Karşı Gerçeklik'i Bilme Girişimi Olarak Metafizik

Bradley *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserinin üçüncü bölümünü Bağntı ve Nitelik bahsine ayırır ve bu bölümün temel "ilkesini kavrayan ve takip eden" okuyucunun izleyen bölümleri kavrayabilmek için fazla zamana ihtiyaç duymayacağını belirtir. Peki bu bölümün bu denli önemli olan temel prensibi nedir?

Bağntı ve Nitelik bölümü, bağntıların niteliği ve niteliklerin bağntıyı gerektirdiği düşüncesine dayanır. Bağntı ve nitelikten her biri ne diğeri ile birlikte ne de diğlerinden ayrı bir şey olabilir, bu döngüsellik onların "çelişik" yapısını gözler önüne serer.

Başka bir deyişle her nitelik, nesne tarafından sahip olunan diğere niteliklerle bağntı halindedir. Nitelikler ve bağntılar birbirlerini gerektirirler; bağntılar olmaksızın nitelikler hiçbir kavranılabilir anlama sahip değildir. Bradley'nin zaman zaman başka bir biçimde de dile getirdiği üzere, farklılıklar ve nitelikler birbirlerini gerektirirler; bu yüzden niteliklerin var olduğu yerde farklılıklar olmak durumundadır ve eğer bir farklılık var ise, o bir bağntıyı gerektirir. Bu yüzden, terimler ve bağntılar yoluyla mekanik olarak işleyen düşünme biçimleri, gerçekliğe hiçbir zaman ulaşamayıp bizi tutarsızlıklara götürürler. Biz gerçekliği "bir" olarak ele almayı arzularken, böyle bir düşünme biçimiyle gerçekliği "çok" olarak düşünmek durumunda kalırız. Bu yanlış bir soyutlamadır; gerçeklik olmayan şey, görünüşür³⁰.

Verilen olguların bağntı ve nitelikler dâhilinde düzenlenmesi pratikte gerekli olabilir, ancak teorik olarak anlaşılmaz. Zira Bradley'e göre bağntının özü, "çokluğu birlik" ile uzlaştırmaktır. Diğere bir deyişle bağntısal tecrübe, çeşitli şeylerin birliğine ilişkin bir tecrübedir. Bağntısal bir olgunun olanaklı olabilmesi için ilk olarak "çokluk" gereklidir; yani birbirleriyle ilişkilendirilecek olan en az iki terimin ya da niteliğin olması gerekir. İkinci olarak ise bağntılılık olgusunu oluşturacak bir "birlik" gereklidir. Ancak bağntının esasını oluşturan "çokluğu birlikle uzlaştırma girişimi" başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü bağntıdan söz edebilmek için bir yandan farklı şeylerin olması gerekir, diğere yandan bağntının sonunda bu farklı şeylerin "bir şey" haline gelmeleri beklenir. Kısacası bağntısal bir form ya da olgu için gerekli olan "birlik" ve "çokluk" birbirleriyle çeliştiği için bağntısal bir olguda bu iki yönün uzlaşması mümkün değildir.

Bu sebeple Bradley, nitelik ve bağntı düşüncesini kullanan herhangi bir düşünme tarzının her ne kadar pratik amaçlar açısından gerekli olsa da, bize gerçekliği değil, yalnızca "görünüşü" verebileceği düşüncesine ulaşır.

Bradley felsefesinde "görünüş" terimi fenomenal dünyanın tümü için kullanılan bir terimdir. Onun bize mütemadiyen ifade ettiği üzere, görünüşler şüphesiz varolurlar, ancak onlar "bağımsız olabilmek" ve "kendi kendine yetebilme" anlamında gerçek değildirlere.

"Gerçeklikle karşılaştırıldığında eksik olan herhangi bir şey, görünüş adını alır...Bütünden eksik olan herhangi bir şey, kendi kendisine yetemeyen bir şey olarak ortaya çıkar. Onun varlığı...özü itibarıyla, dışında olanla bir bağntıyı içerir ve o, böylece içsel bir biçimde dışsallık tarafından bozulur...Sonlu (finite) olan bir yandan Gerçekliğin bir sıfatı olduğu için, diğere yandan kendisi gerçek olmayan bir sıfat olduğu için görünüşür"³¹

³⁰ William F. Lofthouse, *F.H. Bradley*, Epworth Press, London 1949, s. 133-134.

³¹ Bradley, *Appearance and Reality*, 1897, s. 430.

Bradley'e göre, Mutlak'tan eksik olan şey, her ne olursa olsun kendi iç-çelişkileri sebebiyle, "görünüş" olmak durumundadır. Ancak Bradley'e göre iç-çelişkileri olsa da, görünüşlerin var olduklarından şüphe edemeyiz. Hiçbir şey "görünüş" olarak etiketlenmek suretiyle aktüel olarak varoluştan çıkartılamaz. Görünüşün varoluşunu inkâr etmek ya da onu gerçeklikten koparmak mümkün değildir. Zira "Gerçeklik tüm görünüşlerinden ayrı olarak bir kenara konulduğunda kesinlikle hiçbir şey olmayacaktır. Şu halde kesin olan şey, bu ayrılamaz olanların bir biçimde birleştirilmesi"³² gerektirir.

Böylece Bradley "Gerçekliğin çok değil, bir olması gerektiği" yolundaki düşüncesini, yani "monist" öğretisini şekillendirebilme imkânını, bağıntısal formun bir biçimde aşılması gerektiği düşüncesinde bulur:

"Gerçeklik birdir. O tek olmalıdır, çünkü çokluk, gerçek olarak alındığında kendisiyle çelişir. Çokluk, bağıntılar gerektirir ve bağıntıları yoluyla, o daima daha yüksek bir birliği isteksizce öne sürer. Evrenin çoğul olduğunu varsaymak bu yüzden kendisiyle çelişmek ve buna rağmen, onun bir olduğunu varsaymaktır. Bir dünyayı diğerine ilave ederseniz, hemen her iki dünya da görelî hale gelir, her biri daha yüksek ve tek Gerçekliğin sonlu görünüşü olur...görünüş olarak çokluk...birlik içerisine düşmelidir, birliğe ait olmalıdır ve birliği nitelendirmelidir."³³

Bu suretle bağıntısal formun yetersizlikleri ve çelişik yapısı, "zihnin tatmin olması" ile "tutarlılık" arasında sıkı bir ilişki gören Bradley'i son noktada hiç bir şey ile bağıntılı olmayan, her şeyi nihai bir uyum içerisinde bir arada tutan, tüm görünüşleri içeren "Mutlak Gerçeklik" düşüncesine ulaştırır. Mutlak, "Bir" olmak durumundadır, o, bir "Birlik"tir. Onun birliği, çeşitlilikleri "uyum" halinde içeren bir birliktir.

Bradley'nin Mutlak teorisi "Evreni bölük pörçük ya da parçalar halinde değil, bir biçimde sistemli bir Bütün olarak kavrama" girişiminin bir sonucudur. Bu sebeple "Mutlak," "her şeyi kapsayan", "koşullu olmayan" ve "kendi kendine mevcut" olan olmalıdır. O, ne başka bir şeye görelî ne de başka bir şeyden bağımsızdır; çünkü başka hiçbir şey yoktur.

Bradley *Görünüş ve Gerçeklik* adlı eserinin "Gerçekliğin Genel Doğası" konulu bölümünde Mutlak ile ilgili üç temel iddiada bulunur:

(i) Mutlak tüm görünüşleri içermelidir. "*Görünen her şeyin kendi kendisiyle tutarlı olacak şekilde gerçek olduğunu söyleyebiliriz*"³⁴

"Mutlak'ta hiçbir görünüş yitirilmez. Her bir "görünüş" Bütün'ün birliğine katkıda bulunur ve Bütün'ün birliği için özselidir"³⁵

(ii) *Mutlak bir sistemdir ve içeriği duyumsanmış tecrübeden başka bir şey değildir.*³⁶ Bradley, bir yandan "tutarlılık" ve "kapsamlılığın" birliğine vurgu yaparak Mutlak'ın bir sistem olmasından söz ederken, diğer yandan Mutlak'ın doğası hakkında ise şu belirlemeyi yapar:

³² a.g.e., s. 119.

³³ a.g.e., s. 460.

³⁴ a.g.e., s. 123.

³⁵ a.g.e., s. 404.

³⁶ a.g.e., s. 129.

“Mutlak’ın somut doğası hakkında bir şey söyleyebilir miyiz? Sanırım...bu mümkündür: Boş taslağı dolduran içeriğin ne olduğunu sorduğumuzda, tek kelimeyle bu içeriğin tecrübe olduğu cevabını verebiliriz...Kısacası duyumsanmış tecrübe (sentient experience) gerçekliktir. Duyumsanmış tecrübe olmayan şey gerçek değildir. Başka bir deyişle ortak bir biçimde psişik tecrübe olarak adlandırılan şeyin dışında hiçbir varlığın ya da olgunun olmadığını söyleyebiliriz. His, düşünce, istenç...tümü varoluşun içerikleridir...Kesin bir biçimde tecrübe edildiğinde ben kendim tecrübe edilenden başka hiçbir şey kavrayamam. Hiçbir biçimde hissedilmeyen ya da algılanmayan bir şey benim için tamamen anlamsızdır”³⁷.

Bradley tecrübenin bize görünüşlerde bulamayacağımız şeyi, yani bağıntısız olmayan bir bütüne ilişkin farkındalığı ya da birlik içerisindeki çeşitliliği verdiğini düşünür. Bradley’e göre şüphesiz tecrübenin öznesi ve nesnesi arasında, tecrübe eden ve tecrübe edilen arasında bir ayrım olsa da, herhangi bir bölünme yoktur; onların tümü bir bütünün parçalarıdır³⁸. Böylece “Gerçekliğin tecrübe olduğu” öğretisinin temeli hiçbir şeyin kendi başına gerçek olarak sunulamayacağı iddiasındadır.

Bradley kendisine yöneltilen, tecrübenin kişisel ve sınırlı olması sebebiyle, Mutlak’ın içeriğinden tecrübe/deneyim olarak söz etmenin ne denli doğru olacağı konusundaki eleştirilere karşı şu yanıtı verir: Önemli olan deneyimi nasıl yorumladığımızdır. Deneyim, içerisinde ayrımların yapılabileceği, ancak bölünmelerin var olmadığı hissedilmiş bir bütündür. Bu durumda içerisinde her kavramın anlaşılır hale geldiği ortak bir alan deneyim değil midir? Eğer Mutlak’ın “her şeyi ihtiva eden” bir uyum olduğu teorik olarak evetlenirse, onu tanımlamak için en uygun terim tecrübe olmaz mı?”

(iii) *Mutlak mükemmel bir biçimde uyumludur.* Bradley’e göre Mutlak’ın mükemmel bir uyum olduğu düşüncesi onun “bağıntı-üstü” olması ve “her şeyi ihtiva etmesi” düşünceleriyle doğrudan ilintilidir. Ancak Nihai Gerçekliğin “bağıntı üstü” olması düşüncesiyle birlikte tüm fenomenler dünyası için geçerli olan “bağıntısız form nasıl aşılacaktır?” sorusu gündeme gelir. Bradley bu konuda net bir açıklama yapmasa da, Mutlak’ın “bağıntı-üstü” olması gerektiğini mantıksal bir zorunluluk olarak ortaya koyar.

Bağıntısız olan her “sonlu” şey, bir Bütün olarak her şeyi kapsayamayacağı için, kendi kendisine yetemeyen, dış belirlemelere gereksinme duyan bu sebeple de gerçek olamayıp, “görünüş” olandır. Dolayısıyla her “sonlu şey” kendi sınırları ötesine taşarak, her şeyi kapsayan bir gerçeklikte, yani Mutlak’ta içerilmek arzusundadır.

Mutlak’ın içeriği görünüşlerden oluşur. Diğer bir deyişle “Mutlak, her bir görünüştür ve tüm görünüşlerdir, ancak o, görünüş olmak bakımından herhangi bir görünüş değildir...Her ne kadar her yerde...farklı değerlerde ve derecelerde mevcut olsa da, Mutlak özel görünüşlerinin her birinde mevcuttur ve bir anlamda özel görünüşlerinden her birine benzer.”³⁹

Ancak Mutlak’ın görünüşleri içeriyor olması ya da özel görünüşlerinden her birinde bir ölçüde mevcut olması, onun görünüşlerin ya da şeylerin bir toplamından ibaret olduğu anlamına gelmez. Mutlak, her şeyin bir araya geldiği ahenkli ve tutarlı bir sistemdir.

³⁷ a.g.e., s. 127-128.

³⁸ Alan R. White, *Methods of Metaphysics*, Croom Helm Ltd., London 1987, s. 79.

³⁹ Bradley, *Appearance and Reality*, 1897, s. 405, 431.

“Mutlak, tüm şeylerin bir araya gelerek dönüştürüldükleri, eşit olarak değişmeseler de, hepsinin benzer şekilde değiştirildikleri birliktir...bu birlikte yalıtlanma ve düşmanlık bağıntıları evetlenir ve massedilir. Bunlar/görünüşler...kendileri olmak bakımından... uyumlu olmasalar da, Bütün içinde uyumludurlar.”⁴⁰

Bütünden ayrı olarak alındığında birbirleriyle ve her biri kendi içerisinde çelişme halinde olan görünüşler, Bütün içerisinde uyumludurlar. Fakat Bradley’e göre doğaları itibarıyla çelişik olan görünüşlerin Mutlak’ta nasıl uyumlu hale geldiklerini anlamak güçtür. “Tüm bu kısmi birliklerin Mutlak’ta nasıl biraraya geldiklerini *bilemeyiz*, ancak hiçbirinin içeriğinin yok edilemeyeceğinden *emin olabiliriz*”⁴¹

Fenomenal dünyanın çelişkilerinin Mutlak’ın birliği içerisinde nasıl giderilebileceğini anlamadaki güçlüğün kendi sonlu ve bağıntısal bakış açımızla ilintili olduğunu ve çözülemez bir problem olduğunu düşünen Bradley’e göre, detayda çokluğun birlikle nasıl bir araya geldiğini bilemesek de “Gerçekliğin Birliği”ne bizi yönlendiren şey, bunun mantıksal bir zorunluluk olmasıdır.

Sonuç

Döneminin İngiliz filozofları arasında asli bir rol oynayan Bradley, İngiliz felsefesinin kendisini metafiziğe pek yakın hissetmeyen genel eğiliminin aksine, büyük bir metafizikçidir. Bazı düşünürlere göre o, geleneksel anlamdaki metafiziğin son örneği olarak kabul edilebilen metafizik sistemiyle XIX. yüzyıl idealizmi ile XX. yüzyıl analitik felsefe geleneği arasında sağlam bir köprü kurmuştur.

Bradley Aristotelesçi bir tarzda metafiziği ilk ilkelere ya da nihai doğruluklara ilişkin bir inceleme ya da evreni basit bir biçimde bölük pörçük ya da fragmentlerle değil, fakat her nasılsa bir *Bütün* olarak kavrama çabası olarak tanımlar. Bradley metafiziğinin temel problemi çeşitliliğin birlik karşısındaki durumunu anlama ya da “birlik-çokluk” problemi. Onun, Gerçekliğin “çok” değil de, “Bir” olması gerektiğine ilişkin düşünceleri, bağıntılara yönelik kritikleri ile doğrudan ilgilidir. Daha net bir ifadeyle Bradley, plüralist bir dünyanın imkânsızlığını göstermeye çalışırken, “çokluk varsa, bağıntıların/ilişkilerin olması gerektiği; bağıntıların ise çelişik bir yapıya sahip oldukları” düşüncesinden hareket edip, plüralizmi kritik ederek kendi “monist idealizm”ini biçimlendirir. Bradley metafizik sistemiyle, bir bakıma bize Evreni yeni bir tarzda, yani birleşik, uyumlu ve yekpare bir Bütün olarak kavrayabileceğimizi göstermeye çalışır.

Bradley metafizik alanda araştırma yapmanın tam bir özveri ve uzun vadeli bir çalışma gerektirdiğini düşünür. Bu sebeple o, metafizik alanda derinlikli araştırmalar yapmanın herkes için iyi olabileceğini düşünmese de, metafizikle ilintili sorular sorma ve metafizik bilgisini arama arzusunun genel olarak insan doğasının içgüdüsel bir eğilimi olduğunu ifade eder. Bradley’e göre, metafizik alanda tam anlamıyla tatminkâr bir bilginin elde edilebileceğini düşünmek yanıltıcıdır. Ancak Bradley insani eksikliklerimizden kaynaklanan bir takım sebeplerle bilgimiz kısmi olsa da, bu alanda çalışmaların gerekliliğine vurgu yapar. Zira evreni bir Bütün olarak anlama yolundaki zihinsel çabamız Tanrı’ya yönelmenin olduğu kadar, kendi imkân ve sınırlarımızı ya da sonluluğumuzu fark etmenin de bir yoludur.

⁴⁰ a.g.e., s. 432.

⁴¹ a.g.e., s. 180.

Kaynakça

- AKARSU, B., *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1979.
- ARISTOTELES, *Metafizik*, (çev. A. Arslan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1985.
- BRADLEY, F. H., *Appearance and Reality*, Oxford University Press, London 1897.
- BRADLEY, F. H., *Appearance and Reality*, Elibron Classics, London 2005.
- BRADLEY, F. H., *Essays on Truth and Reality*, Oxford University Press, London 1914.
- BRADLEY, F. H., *The Principle of Logic*, Oxford University Press, London 1922.
- LOFTHOUSE, W., *F. H. Bradley*, Epworth Press, London 1949.
- RASHDALL, H., "The Metaphysic of Mr. F. H. Bradley", Proc. British Academy, V, 1912.
- SCRUTON, R., *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*, (çev. U. Özmakas-Ü. H. Yolsal), Dipnot Yayınları, Ankara 2015.
- SPEAKS, J., "Bradley's Monist Idealism" [https://www3.nd.edu/~jspeaks/courses/2007/8/43904/_HAN DOOTS/bradley-appearance-reality.pdf](https://www3.nd.edu/~jspeaks/courses/2007/8/43904/_HAN_DOOTS/bradley-appearance-reality.pdf)
- TROMBLEY, S., *Modern Dünyaya Yön Veren 50 Düşünür*, (çev. G. Gülbey), Kolektif Kitap, İstanbul 2013.
- WARD, J., "Bradley's Doctrine of Experience", *Mind*, XXXIV, 1925.
- WHITE, A. R., *Methods of Metaphysics*, Croom Helm Ltd., London 1987.
- WOLLHEIM, R., *F. H. Bradley*, Harmondsworth, Pelican Books, London 1959.